

'WIE ZIJN DIE MENSEN?'

OVER DE KIEZERSAANHANG

VAN D66, 1967-2021

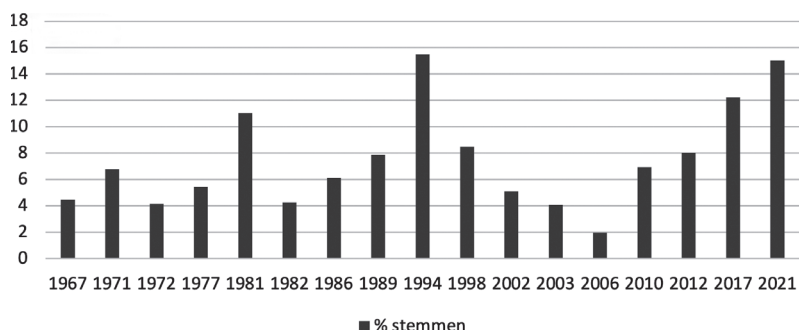
Joop van Holsteyn en Galen Irwin

Begin januari 2021 zond de vPRO een televisiedocumentaire uit over Sigrid Kaag, in het bijzonder over haar transformatie van diplomate tot lijsttrekker van D66 bij de Tweede Kamerverkiezingen van maart dat jaar.¹ 'Wie zijn die mensen, die daarop stemmen?', vroeg Kaag zich daarin hardop af. Die aan verbazing ontsproten vraag had echter geen betrekking op de kiezersaanhang van haar eigen partij, maar op die van Forum voor Democratie, de partij met groot electoraal succes bij de Statenverkiezingen van 2019 en enige tijd koploper in de peilingen.² De partij ook die de frontale aanval had geopend op het politieke bestel van Nederland en dan vooral op het zogenaamde partijkartel,³ zoals ruim een halve eeuw daarvoor D66 de ambitie had de op dat bestel gerichte 'ontploffingstheorie' in praktijk te brengen, voortvloeiend uit een overigens enigszins losse opmerking van zijn beroemdste oprichter, Hans van Mierlo.⁴

De vraag van Kaag naar de Forum-aanhang is relevant en interessant, maar die naar de kiezersaanhang van D66 is dat niet minder, zeker ook vanuit historisch perspectief. Immers, sinds de oorspronkelijke bestorming van het bestel in 1967 – als gloednieuwe politieke partij naar de Tweede Kamer met 4,4 procent van de stemmen en zeven zetels, een record dat nipt werd verbeterd door ds'70 in 1971 (5,3 procent, acht zetels) en pas in 2002 door de Lijst Pim Fortuyn werkelijk werd verpulverd (17 procent, 26 zetels)⁵ – kent D66 electorale pieken en dalen (zie Figuur 1). Bij alle navolgende Tweede Kamerverkiezingen⁶ wisten weliswaar stevast voldoende kiezers de kandidaten van de partij op het stembiljet te vinden om althans enige vertegenwoordiging in de Tweede Kamer te realiseren, maar de voortdurende

wisselingen in kiezersaanhang zijn fors en opmerkelijk. D66 heeft kennelijk vanaf zijn oprichting te maken met een uiterst volatiel deel van het Nederlandse electoraat, lang voordat de term volatilititeit of electorale beweeglijkheid in de 21ste eeuw min of meer gemeengoed werd en beschouwingen over Nederlandse kiezers en kiesgedrag als vanzelfsprekend dienden te verschijnen onder titels als *Rumoer* en *Aanhoudend wisselvallig*.⁷ Het uitstekende resultaat van D66 bij de recentste verkiezingen van 15, 16 en 17 maart 2021 – met 15,02 procent bijna een evenaring van de recordscore van 15,49 procent van 1994 – biedt de partij dan ook geen enkele garantie voor de toekomst op een forse fractie van 24 Kamerleden van Democratische partijpolitieke komaf.

Figuur 1.: Kiezersaanhang D66 bij verkiezingen Tweede Kamer, 1967-2021⁸

In deze bijdrage gaan we in op de kiezers van D66, de partij die na haar oprichting een razendsnelle ontwikkeling doormaakte. Als we conform het levensloopmodel van de politicoloog Mogens Pedersen vier drempels leggen op weg naar politieke volwassenheid of relevantie (*relevance*) van een politieke partij, dan wipte D66 daar in hoog tempo soepel overheen: na de oprichting in oktober 1966 volgde heel snel de aankondiging tot deelname (*declaration*) aan de Kamerverkiezingen van februari 1967, voldeed de partij vervolgens aan de in Nederland niet bijster hoge eisen⁹ tot deelname (*authorisation*), en wist ze zoals gezegd al in 1967 meer dan een handvol zetels te verwerven in de Tweede Kamer (*representation*). D66 was dan ook vanwege dat electorale succes en zijn omvang, gevoegd bij de politieke constellatie

van dat moment, direct een zogenoemde 'relevante' partij¹⁰ en is dat altijd gebleven, ook en zelfs in electoraal aanzienlijk guurdere tijden.

Een profiel van de aanhang van D66

Onze schets van het profiel van de kiezersaanhang van D66 richt zich op slechts enkele aspecten. Voor een volledig, gedetailleerd beeld van die aanhang over een periode van meer dan een halve eeuw laat immers een enkele boekbijdrage onvoldoende ruimte en ontbreken wellicht goed vergelijkbare gegevens.¹¹ De kenmerken waarop wij daarbij de aandacht vestigen, zijn echter bewust gekozen. Zo gaan we in op achtergrondkenmerken van D66-kiezers als leeftijd, opleiding en religie vanuit het idee dat D66 oorspronkelijk de Kamer in gedreven werd op golven van hoogopgeleid jeugdig enthousiasme. Is dat zo gebleven? Ook kijken we naar opvattingen van de D66-aanhang ten aanzien van staatsrechtelijke verandering. Immers, de positie ten aanzien van naar Nederlandse begrippen radicale democratisering mede door institutionele ingrepen was midden jaren zestig onderscheidend voor het inhoudelijke, programmatische profiel van D66 en heeft allicht electorale aantrekkingskracht uitgeoefend. De vraag is of toen en later de eigen aanhang dat ooit zo brandende partijverlangen om de strijd aan te gaan tegen 'de ernstige devaluatie van onze democratie' deelde en of dat verlangen een typisch kenmerk was en is gebleven van D66-kiezers of eveneens bij andere kiezersgroepen bestaat. Meer in het algemeen is de vraag aan de orde of en hoe D66 zich wat aanhang betreft heeft gevoegd naar de gebruikelijke, gekende politieke links-rechtstypering of -positionering waartegen de partij zich zo lang heeft verzet, en wat de specifieke politieke positionering van D66 heeft betekend voor zijn electorale aantrekkingskracht. Ten slotte gaat enige aandacht uit naar opvattingen over lijsttrekkers van D66, om na te gaan of de aanhang van deze partij misschien eerder of nadrukkelijker aan een proces van electorale personalisering, waarbij het individueel-persoonlijke van relatief groot belang is vergeleken met het collectief als de partij of het programma,¹² onderhevig is geweest dan overige kiezers.

Onderliggend bij onze deelbeschouwingen met betrekking tot diverse aspecten van het profiel van de D66-aanhang is de vraag of het

politieke buitenbeentje van weleer zich wat kiezersaanhang betreft heeft ontwikkeld als een partij als vele of zelfs alle andere. Is er, kortom, empirische steun voor het vermoeden dat conform de normaliseringsthese D66 zich heeft bewogen van een enigszins excentrieke electorale buitenspeler tot een degelijke speler op de centrale as van het politieke of althans electorale speelveld?

Sociaal-demografische kenmerken kiezersaanhang: Leeftijd, opleiding en religie

De jeugd heeft de toekomst. Beschouwen we deze stelling niet als observatie maar als claim, dan werd deze bovenal in de roerige jaren zestig geuit. En bij de Kamerverkiezingen van 1967 gaf die jeugd er blijk van dat de politieke toekomst van Nederland niet in handen diende te worden gelegd van gevestigde partijen, maar in die van (relatieve) nieuwkomers als de PSP, de Boerenpartij (BP) en met name D66. 'Van de jonge kiezers die in 1967 voor het eerst stemden, verkoos 20 procent deze partij,' aldus een bevinding van het ambitieuze landelijke VU-onderzoek van dat jaar, voorloper van het NKO.¹³ D66 telde dat jaar tevens een meerderheid van 55 procent relatief jonge kiezers, dat wil zeggen, geboren in 1932 of later. Dit was een aanzienlijk groter aandeel dan bij de toenmalige Grote Vijf (ARP, CHU, KVP, PvdA en VVD; na de samenvoeging van de drie eerstgenoemde confessionele partijen tot het CDA de Grote Drie), maar ook meer dan bij de BP en de PSP.¹⁴ Jongeren begonnen kennelijk midden jaren zestig hun reputatie te vestigen dat zij 'vaak disproportioneel bijdragen aan electorale verschuivingen'.¹⁵

D66 bleek vervolgens niet de politieke modegril of 'fashionable party'¹⁶ te zijn die slechts eenmalig in 1967 relatief veel aantrekkingskracht op jongere kiezers wist uit te oefenen. '[...] D'66 doet het vooral bij de jongere kiezers goed, daarna neemt de belangstelling voor deze partij geleidelijk af,' zo werd geconstateerd bij de navolgende Kamerverkiezingen van 1971,¹⁷ en in het electoraal teleurstellende jaar 1972 bleven onder de aanhang '[j]ongeren domineren, met het accent op de leeftijdsgroep tussen 25 en 30 jaar en weinig aanhang boven 50 jaar'.¹⁸

Tabel 1a: Kiezen voor D66 naar leeftijd, 1971-2021

Jaar	Leeftijdsgroep			Totaal
	t/m 34 jaar	35-59 jaar	60-plus	
1971	16	7	2	9%
1972	7	3	1	4%
1977	9	7	2	7%
1981	18	6	13	13%
1982	7	6	2	5%
1986	8	8	3	7%
1994	26	19	4	18%
1998	14	14	4	12%
2002	7	7	4	6%
2003	5	7	5	6%
2006	1	2	2	2%
2010	9	9	8	9%
2012	12	8	5	8%
2017	18	13	8	12%
2021	22	18	17	19%
Opmerking:				
- Voor 1967 en 1989 zijn Nationaal Kiezersonderzoek (NKO-)gegevens niet beschikbaar.				

Tot de eeuwwisseling blijft dat beeld van grotere aantrekkingskracht van D66 onder jongeren in stand, waarna in de periode 1998-2010 de in dit opzicht opmerkelijke positie van de jongste leeftijdsgroep vervaagt en soms zelfs verdwijnt (zie Tabel 1a). In 1977 werd al geconstateerd dat D66 weliswaar ‘qua leeftijd van zijn aanhang duidelijk de jongste partij’ was, maar er ‘wel een veroudering gaande [is] in het D’66 bestand’ en dat het ‘redelijke alternatief’ van 1977 ‘kennelijk aan een heel ander publiek [appelleert] dan het studentikoze élan van de jaren ’60’.¹⁹ Bij de recentste verkiezingen van 2012, 2017²⁰ en ook 2021 weet D66 het dan toch weer relatief goed te doen onder de jongere kiezers. Zo wordt voor de aanhang van maart 2021 op basis van een zogenoemde exitpoll opgemerkt: ‘D66 blijkt vooral populair onder kiezers tot en met 34 jaar. De partij is onder die leeftijdsgroep met 18 procent de grootste partij geworden.’²¹ De gegevens van het NKO 2021 suggereren zelfs een nog iets grotere aanhang (22 procent) onder deze jongste leeftijdsgroep.

De blijkbaar voortdurend aanwezige bijzondere aantrekkingskracht van D66 op jongere kiezers mag echter niet de indruk wekken

dat uitsluitend leeftijd als zodanig electoraal relevant is, en mag een eveneens aanwezig zogeheten cohorteffect niet aan het oog onttrekken. Als we de kiezers die in 1967 tussen 18 en 34 jaar jong waren, door de loop der tijd blijven volgen, zien we namelijk dat in dit cohort D66 het relatief goed *blijft* doen. Van de kiezers die in 1967 voor de eerste maal de kans kregen op D66 te stemmen, stemt later vaak een hoger percentage D66 dan van kiezers in andere leeftijdscohorten het geval is (cijfers niet gepresenteerd).

Niet alleen is D66, vanuit electoraal perspectief, een kennelijk permanent relatief jeugdige partij, het is ook en allicht tegenwoordig in nog sterkere mate een partij met een relatief hoogopgeleide aanhang. Het was *Elsevier*-commentator Ferry Hoogendijk eind september 1966 met zijn prikkelende typering van D66 als ‘Boerenpartij voor intellectuelen’²² niet te doen om de toekomstige kiezersaanhang van de partij, maar die kwalificatie zou bepaald niet hebben misstaan (mits een hogere opleiding intellectuelen rekruteert dan wel genereert). Na verloop van tijd tenminste, want het is pas sinds de jaren tachtig het geval dat D66 zijn electorale aantrekkingskracht op lageropgeleide kiezers min of meer verliest of aanzienlijk ziet teruglopen. Dit vergelijken met de aantrekkelijkheid voor hoger- en met name de hoogstopgeleide kiezers, dat wil zeggen, kiezers met een opleiding op hbo- of universitair niveau (zie Tabel 1b).²³ De gegevens voor de Tweede Kamerverkiezingen van maart 2021 ondersteunen dat beeld van D66 als partij die het bovenal goed doet onder de hoogstopgeleide kiezers: ‘[...] de hoogopgeleide kiezers kozen voor D66: 21 procent van hen stemde op D66’, aldus de exitpoll.²⁴ Volgens de gegevens van het NKO 2021 stemde zelfs bijna een kwart van de hoogstopgeleide kiezers D66. En dan mag de aantrekkingskracht van D66 misschien in de loop der tijd steeds disproportioneel op hoogopgeleide burgers worden uitgeoefend, het betreft hier wel een segment van de Nederlandse bevolking dat gestaag en in een behoorlijk stevig tempo groeit. ‘In 2010 had ruim 20 procent van de bevolking van 25-64 jaar een hbo-diploma en bijna 12 procent een universitaire graad (samen ruim 32 procent). Het percentage hogeropgeleiden is sindsdien met bijna 8 procentpunten gestegen: in 2019 had ruim 24 procent een hbo- en ruim 15 procent een wo-diploma (samen meer dan 40 procent),’ aldus het Sociaal en Cultureel Planbureau in *De sociale Staat van Nederland 2020*.²⁵ Wie de hoogopgeleiden heeft, heeft de electorale toekomst!

Tabel 1b: Kiezen voor D66 naar opleidingsniveau, 1971-2021

Jaar	Opleidingsniveau					Totaal
	Lager/ basis	Lager/ beroeps	Voortgezet/ middelbaar	Hoger voortgezet	Hoog	
1971	6	11	11	14	7	9%
1972	3	5	4	5	11	4%
1977	4	15	8	11	3	7%
1981	10	13	19	14	15	14%
1982	1	4	7	7	9	5%
1986	3	5	7	8	13	7%
1989	3	8	12	19	10	10%
1994	12	16	22	14	23	18%
1998	3	4	8	15	20	12%
2002	2	3	4	6	9	6%
2003	0	3	4	4	9	6%
2006	0	0	1	2	3	2%
2010	n.v.t.	4	8	7	15	9%
2012	0	3	5	6	18	9%
2017	8	3	5	10	18	12%
2021	7	7	11	14	24	18%
Opmerking: - Wat opleidingsniveau betreft, is in de afgelopen halve eeuw de naamgeving van opleidingen en onderwijsprogramma's gewijzigd, maar de bovenstaande gegevens ordenen dat niveau globaal en ordinaal van lager naar hoger.						

In termen van religie heeft D66 het altijd moeten hebben van in het bijzonder maar zeker niet uitsluitend de niet-religieuze kiesgerechtigde burgers, in mindere mate van katholieke kiezers en slechts weinig van met name de gereformeerde mannenbroeders (gegevens niet in tabelvorm gepresenteerd).²⁶ Volgens het vu-onderzoek van 1967 stemde 10 procent van de seculiere kiezers op D66, vergeleken met 5 procent van de katholieke en lagere percentages onder hervormde en gereformeerde kiezers. Die verhoudingen van electorale aantrekkingskracht zijn, met schommelingen uiteraard, in een halve eeuw tijd niet wezenlijk veranderd: in 2017 en 2021 stemde volgens gegevens van het NKO respectievelijk 15 en ruim 20 procent van de niet-religieuze kiezers op D66, 9 en 15 procent van de katholieken, 5 en 12 procent van de hervormden, 8 en 10 procent van degenen die zich rekenden tot de PKN, en 1 en 4 procent der gereformeerden. Dat terwijl het aandeel confessionele kiezers van het Nederlandse electoraat in de afgelopen halve eeuw aanzienlijk

geslonken is en dat van niet-confessionelen gegroeid, wat nogmaals een onderliggende demografische ontwikkeling indiceert die electoraal in het voordeel van D66 uit kan werken. Al in 1981 werd in dat verband trouwens scherpzinnig opgemerkt dat D66 op termijn de positie van het CDA als prominente middenpartij zou kunnen overnemen: '[...] zet de trend tot ontkerkelijking en ontzuiling zich voort, dan zou D'66 wel eens de plaats van het CDA als dominerende centrumpartij in het Nederlandse parlement in kunnen gaan nemen.'²⁷

De houding ten aanzien van staatsrechtelijke veranderingen

D66 manifesteerde zich bij de oprichting als nieuwe en vernieuwende partij 'die zich niet baseert op religieuze overtuigingen of klassenstrijd, maar op avontuurlijk democratisch experimenteren'.²⁸ Het rigoureuze aanpakken van primair de vermolmde democratische structuur 'door allereerst het instrumentarium te veranderen'²⁹ en de 'politieke vervreemding' op massaniveau³⁰ die daarvan wellicht het gevolg was, stond bij de partij hoog in het politieke vaandel. De partij kan dan ook worden beschouwd als de Nederlandse manifestatie van het democratisch-radicalisme in West-Europa,³¹ met onder meer voorstellen op het gebied van de rechtstreekse verkiezing van de minister-president en de invoering van een districtenstelsel.

Echter, de oorspronkelijke aandacht voor velerlei staatsrechtelijke vernieuwing zwakt af na het (eerste) vertrek van Van Mierlo na de formatie van het kabinet-Den Uyl in 1973, waarna Jan Terlouw hem opvolgt als leider van de partij: 'De staatsrechtelijke idealen raken op de achtergrond en maken plaats voor een bredere maatschappelijke oriëntatie'.³² In het begin van de 21ste eeuw maakt D66 steeds duidelijker dat de partij 'meer is dan een pleitbezorger van staatsrechtelijke vernieuwing', en in de aanloop naar de vervroegde Kamerverkiezingen van januari 2003 staan in het beknopte pamflet dat dienstdoet als verkiezingsprogramma weliswaar vier thema's centraal, maar 'vormen onderwijs en kennis het speerpunt van de D66-campagne', dus niet langer staatsrechtelijke vernieuwing.³³ In de woorden van partijleider Alexander Pechtold op het partijcongres van april 2008 over deze zogenoemde kroonjuwelen:³⁴ 'Ze zijn nog wel uit voorraad leverbaar, maar ze liggen even niet in de etalage'.³⁵

Maar dan lopen we op de zaken vooruit. Dat D66 midden jaren zestig op partijpolitiek terrein uitdrukking geeft aan een breed

gevoeld publiek verlangen naar meer politieke zeggenschap voor de gewone burger, is duidelijk: '[...] de kiezer wenst meer invloed. [...] Zodra men dan ook de kiezer vragen voorlegt betreffende voorstellen die hem een grotere zeggenschap toekennen, oogst men hoge percentages: de gekozen minister-president (50 procent), de gekozen burgemeester (53 procent), het referendum (61 procent)'.³⁶ En dat 'diepgaande democratiseringsstreven' hielp D66 in 1967 de Kamer in.³⁷

In het NKO is herhaaldelijk – niet in alle onderzoeken – gevraagd naar de opvatting van Nederlandse burgers over enkele staatsrechtelijke veranderingen. Als we de opvattingen van kiezers van D66 vergelijken met die van de Grote Vijf/Drie, althans als daarvan nog sprake is nu het driestromenland van weleer zich lijkt te hebben ontwikkeld tot een aanzienlijk minder overzichtelijke en grillige partijpolitieke delta,³⁸ dan zien we dat de partij van de radicale democratische vernieuwing zich vanaf haar ontstaan wat kiezersaanhang betreft minder onderscheidt dan op basis van de programmatische prioritering verwacht mocht worden (zie Tabel 2). Zo blijkt begin jaren zeventig een grote meerderheid van bijna 80 procent van de D66-kiezers voorstander te zijn van de gekozen minister-president,³⁹ maar onder kiezers van met name de PvdA is die mening ongeveer even wijdverbreid. Zelfs onder de aanhang van de dan nog drie grote confessionele partijen ARP, CHU en KVP alsmede de VVD is in die jaren substantiële steun te vinden voor deze staatsrechtelijke wijziging.⁴⁰ In de 21ste eeuw is de positie van de aanhang van D66 evenmin onderscheidend en zijn er andere partijen waarvan de aanhang in relatief groten getale iets ziet in de directe verkiezing van een minister-president. Over de hele linie, en bij D66 in het bijzonder, lijkt het enthousiasme ervoor echter in de loop der tijd wat te zijn afgenomen, en bij de D66-aanhang het afgelopen decennium is dat gestabiliseerd op een niveau van ongeveer 30 procent steun voor deze wijziging.

Meer (blijvende) steun toont de aanhang van D66 voor de gekozen burgemeester, een optie die eigenlijk pas sinds december 2018 de status van puur gedachte-experiment verloor, toen de zogenoemde deinstitutionalisering van de kroonbenoeming werd gerealiseerd. Eerdere pogingen dit te bewerkstelligen faalden, zoals in de roemruchte Nacht van Van Thijn in maart 2005, toen de PvdA-senatoren onder aanvoering van Ed van Thijn het verwijderen van de kroonbenoeming uit de Grondwet blokkeerden,⁴¹ wat de toch al niet permanent bloeiende

liefde tussen de twee ‘progressieve broederpartijen’ voor enige tijd danig bekoelde.⁴² Dat terwijl de kiezers van PvdA en D66 op dit punt juist eensgezind waren: over de hele periode sinds begin jaren zeventig was een ruime meerderheid van de kiezers van deze partijen voor het kiezen van de burgemeester door de inwoners van de gemeente (zie Tabel 2).⁴³ Trouwens, ook de aanhang van de andere grote partijen zag in meerderheid wel brood in deze mogelijkheid, wat het des te opmerkelijker maakt dat het toch nog zo lang heeft geduurd.

Tabel 2: Opvattingen over enkele staatsrechtelijke wijzigingen naar kiezersaanhang CDA (en voorgangers), D66, PvdA en VVD (diverse jaren, diverse NKO's)

‘De minister-president moet rechtstreeks door de kiezers worden gekozen.’ (% [helemaal] eens)							
	D66	ARP	CHU	KVP	CDA	PvdA	VVD
1971	79	32	46	49		71	38
1972	78	50	53	59		85	53
1977	58				57	75	46
2003	59				43	61	48
2012	32				45	43	35
2017	29				35	25	29
2021	33				36	24	39
‘De burgemeester moet gekozen worden door de inwoners van de gemeente.’ (% [helemaal] eens)							
1971	81	48	52	60		78	54
1972	76	49	43	51		77	60
1977	74				60	71	55
2003	81				58	72	65
2012	68				50	62	61
‘Over sommige voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd door middel van een zogeheten referendum.’ (% [helemaal] eens)							
1971	62	32	46	54		71	55
1972	82	61	55	64		84	62
1977	70				66	70	69
2003	51				47	40	61
2012	63				60	63	64
2017	44				50	32	48
2021	41				44	48	43

Wat voor de gekozen burgemeester geldt, geldt in zekere zin eveneens voor het referendum in Nederland. Er is in termen van publieke opinie voortdurend ruime steun voor, maar in de democratische en politiek-bestuurlijke praktijk van Nederland is en blijft het ermee tobben, ondanks de vliegende start aan het einde van de achttiende eeuw.⁴⁴ En ook het referendum kent zijn Nacht, dit keer vernoemd naar Hans Wiegel, die in mei 1999 als senator de politieke doodsteek gaf aan een wetsvoorstel dat het correctieve referendum in Nederland mogelijk diende te maken.⁴⁵ Een variant van het referendum die trouwens door partijgenoot Johan Remkes als voorzitter van de Staatscommissie Parlementair Stelsel nieuw leven werd ingeblazen: 'De staatscommissie ziet in de invoering van het bindend correctief referendum een belangrijke bijdrage aan de modernisering van, en aanvulling op de representatieve democratie en aan de toekomstbestendigheid van het parlementaire stelsel.'⁴⁶ Niet alle vvd'ers zijn blijkbaar bevreesd voor het referendum als 'bijl aan de wortels van de democratie'.⁴⁷ De suggestie van de staatscommissie heeft overigens een vervolg gekregen met een initiatiefwetsvoorstel van sp-Kamerlid Ronald van Raak dat gereed is voor de voor grondwetswijziging benodigde 'tweede lezing'.⁴⁸

De bepaald moeizame relatie die D66 vanaf zijn oprichting met het referendum heeft, bleek nogmaals toen D66-minister van Binnenlandse Zaken Kaja Ollongren in het kabinet-Rutte III niet alleen akkoord ging met de afschaffing van de raadplegende variant ervan, maar die afschaffing begin 2018 vanuit haar functie in de Tweede Kamer met gepaste overtuiging diende te verdedigen. Immers, het regeerakkoord 2017-2021 waarvoor D66 had getekend, had vastgelegd dat het 'nationaal raadgevend referendum [...] niet gebracht [had] wat ervan werd verwacht'. Die rol werd haar niet in dank afgenomen: 'Oppositie grilt Ollongren over afschaffen referendum', kopte dagblad *Trouw*.⁴⁹ Een gegrilde minister of niet, nadat de Eerste Kamer eveneens akkoord ging, was het met die variant van het referendum en daarmee het landelijk referendum in Nederland (voorlopig?) gedaan. Maar het is daarbij de vraag of een en ander D66 werkelijk electorale schade zal hebben toegebracht: in 2017 behaalde de partij een score van 17 procent onder tégenstanders van het referendum vergeleken met een score van 12 procent onder vóórstanders, nadat in 2012 die percentages 9 respectievelijk 8 waren geweest.⁵⁰ De tijd dat

D66 relatief veel kiezers trok juist onder voorstanders van het referendum lijkt voorbij. Onder de kiezersaanhang van D66 is dan ook zowel in 2017 als nogmaals in 2021 een minderheid het (helemaal) eens met de stelling dat over sommige voor Nederland belangrijke beslissingen door de kiezers zelf moet worden gestemd door middel van een referendum. Zoals ook meer in het algemeen de houdingen van kiezers van D66 ten aanzien van de twee kroonjuwelen plus de later toegevoegde glimmer meer en meer zijn gaan lijken op die van andere kiezers, en steeds minder opvallen door een uitgesproken, onderscheidend enthousiasme over enkele staatsrechtelijke vernieuwingen. Sterker nog, in 2021 is de kiezersaanhang van D66 zelfs een fractie minder enthousiast over het landelijke referendum dan de kiezers van CDA, PvdA en VVD zijn.

Ideologisch profiel kiezersaanhang en electorale aantrekkelijkheid

In de beginjaren van de partij ging pragmatisme boven ideologische verankering en principes. ‘De ideologische benadering van de politiek leidt tot een leerstelling, die verstarrend werkt, de vraagstukken, waar het om gaat, vertroebelt en de besluitvorming vaak doet afwijken van hetgeen – geval voor geval – met de wensen van de meerderheid overeenkomt,’ zo poneerde Hans Gruijters, medeoprichter van D66, in *Daarom D’66*.⁵¹ De typering van D66 als ‘een postideologische partij’ onder aanvoering van, zeker in de tijd van Hans van Mierlo, een leider die ‘openlijk claimt dat hij vanuit de casuïstiek redeneert en niet vanuit ideologische schema’s’,⁵² is dan ook begrijpelijk. Pragmatisme als alternatieve principiële keuze, zo lijkt het.

Na de bijna-dood en wederopstanding van de partij in en na 1974 positioneerde de partij zich als ‘het redelijk alternatief’ – titel van het verkiezingsprogramma van 1977 en een blijvend sterk merk – en daarmee ten minste impliciet in ideologische termen: naast het confessionalisme, socialisme en liberalisme representeerde D66 de ‘vierde stroming’ in de Nederlandse politiek.⁵³ Een expliciete keuze voor een ideologische typering en positionering in meer traditionele termen blijkt echter pas jaren later mogelijk, na het definitieve vertrek uit de politiek van Van Mierlo, die de partij veeleer als politieke beweging sui generis en hardnekkig niet als ‘gewone’ partij wenste te zien: ‘Ruim drie maanden nadat Van Mierlo zich uit de politiek heeft teruggetrokken, maakt het partijcongres van D66

in Gouda onbekommerd korte metten met dit leerstuk. De leden omarmen een voorstel om D66 voortaan te tooien met de bijnaam “sociaal-liberaal”.⁵⁴ Al blijft het traditionele ideologische begrippenkader knellen, blijktens bijvoorbeeld de positiebepaling van de Kamerfractie in 2003, waarin wordt gesteld dat D66 ‘niet definieerbaar [is] in links-rechtsverhoudingen’.⁵⁵ Of meer in het algemeen: ‘Het feit dat D66 de ene keer bij “rechts” en de andere keer bij “links” wordt geschaard, toont aan hoe moeilijk het is om het vrijzinnige, progressief-liberale D66 te plaatsen in een simpele links-rechts-tegenstelling.’⁵⁶

De kiezers van D66 hebben echter, zo blijkt, aanzienlijk minder moeite dan de politieke top om zich te duiden in termen van links en rechts, het begrippenpaar dat nog altijd een treffende ideologische positionering indiceert. Niet alleen zijn zij bereid en in staat dat te doen, zij doen dat voor de afgelopen vier decennia waarvoor we vergelijkbare gegevens hebben op consistente wijze (zie Tabel 3), zoals overigens meerdere partijen zich in de loop der tijd in ideologisch opzicht min of meer stabiel betonen.⁵⁷ Gemiddeld genomen blijken D66-kiezers zich dan stevast iets links van het midden te positioneren. En het beeld van de partij als geheel wijkt niet sterk af van het individuele zelfbeeld. Als D66-kiezers een indruk hebben van de links-rechtspositie van hun eigen partij, dan zien zij ook hun partij op een centrumlinkse positie binnen de eendimensionale links-rechtsdimensie. Die perceptie wordt in hoge mate gedeeld door de overige kiezers, die zeker ook in recente jaren iets minder dan D66-kiezers een links-rechtsbeeld hebben van D66 als partij, maar die, als zij een dergelijk beeld hebben, D66 eveneens zien als een middenpartij met een lichte linkse neiging. Een kleine uitzondering is het zeker voor D66 verwarrende politieke jaar 1982, als na de val van het kabinet-Van Agt II D66 anders dan de PvdA deel blijft uitmaken van het kabinet, waardoor ‘de twee progressieve coalitiepartners [...] aan verschillende kanten van de breuklijn terecht komen’.⁵⁸

Tabel 3: D66-positionering in ideologische links-rechtstermen, 1977-2021 (diverse jaren, diverse NKO's)

	Links-rechts (gemiddeld) Zelfpositionering kiezers D66	Geen links-rechts positionering D66 (%)		Links-rechts (gemiddeld) positionering D66	
		door D66-kiezers	door overige kiezers	door D66-kiezers	door overige kiezers
1977	4,8				
1981	4,8	5	10	4,6	4,4
1982	4,8	10	14	5,1	4,9
1986	4,8	1	14	4,6	4,7
1989	4,7	1	5	4,4	4,2
1994	4,9	5	9	4,9	5,0
1998	4,4	4	12	4,9	5,1
2002	4,3	1	4	4,3	4,5
2003	4,7	1	9	4,7	4,7
2006	5,2	0	16	5,2	4,9
2010	4,6	5	14	4,7	4,6
2012	4,9	1	12	5,2	5,0
2017	4,7	5	12	4,9	5,0
2021	4,2	8	14	4,4	4,4
Opmerkingen: - De positionering in termen van links en rechts vond in beginsel plaats aan de hand van een 11-puntsschaal lopend van 0 (links) tot en met 10 (rechts). - Alle zelfpositioneringen zijn afkomstig uit het NKO-vraaggesprek dat aan de Kamerverkiezingen voorafging (pre-enquête), met uitzondering van de zelfpositionering van 2006, die afkomstig is uit het vraaggesprek na de verkiezingen (post-enquête).					

Dat de partij niet evident bij een der klassieke politieke families van socialisten, liberalen of confessionelen behoorde, haar positionering in het politieke midden en het presenteren van zichzelf als pragmatisch en redelijk alternatief: het zijn factoren die allicht bijdragen aan de aantrekkelijkheid van D66 voor een aanzienlijk deel van het Nederlandse electoraat. Wellicht dat dit lange tijd enigszins diffuse ideologische profiel van de partij er mede toe heeft geleid dat kiezers van D66 relatief weinig specifieke, concrete redenen geven om op de partij te stemmen: '[...] er lijkt geen typisch "D66-stemmotief" te bestaan anders dan de vage en wellicht uitermate vluchtige redenen [als "beste partij"] der partijkeuze'.⁵⁹ Dan lijkt het de aantrekkelijkheid van een

goede vriend of vriendin bij wie men zo nodig tijdelijk kan verblijven of logeren, niet die van die ene grote liefde die voor eens en altijd gekozen wordt. Al voor de beginjaren van D66 wordt de partij gezien als tussenstop voor kiezers die zich vrijer dan voorheen door het politieke spectrum begonnen te bewegen en een keuze voor kiezers 'uit schier elke richting'⁶⁰ als bruikbare electorale optie voor velen 'for exchanges with parties on both sides of the Dutch political spectrum'.⁶¹ D66 als politieke partij waar men nu eens op stemt en dan weer niet, het is en blijft een kenmerk van de partij; en herhaaldelijk weet D66 ruim minder dan de helft van de kiezersaanhang bij de ene Kamerverkiezing bij de direct navolgende verkiezing nogmaals voor zich te winnen.⁶²

Dat D66 tot op zekere hoogte een electorale allemansvriend is, kan scherper in kaart worden gebracht met gebruikmaking van het idee van het (maximale) potentiële electoraat (MPE) van partijen, dat wil zeggen het aandeel van het electoraat dat min of meer serieus overweegt ooit op een bepaalde partij te stemmen.⁶³ Bezien we de grootte van de electorale vijver, dan kon D66 zich de afgelopen 35 jaar over het geheel bezien moeiteloos meten met de Grote Drie en beloven in het bijzonder de electoraal goede jaren 1994 en 2017 een nog fraaiere electorale toekomst, als het MPE voor D66 groter is dan of gelijk is aan dat voor CDA, PvdA en VVD (zie Tabel 4). Ook in 2021 ziet die electorale toekomst van D66 er zonnig uit, met een MPE dat nogmaals groter is dan dat van zelfs de VVD. Slechts in een enkel jaar (2006), met op dat moment in meerdere opzichten een 'partij in crisis',⁶⁴ was D66 in termen van potentieel de kleinste van de vier. In dat jaar is ook een van de andere kleinere partijen op links, GroenLinks, in potentie groter dan D66; de gegevens van GroenLinks zijn hier toegevoegd om aan te geven dat het niet vanzelfsprekend is dat in feitelijk stemmenaantal kleinere partijen altijd wel een veel groter potentieel aan kiezers zullen kennen.

Tabel 4: Maximaal potentieel electoraat diverse partijen, 1986-2021
(diverse NKO's)

	D66	CDA	PvdA	VVD	GroenLinks
1986	42	52	49	33	n.v.t.
1989	47	52	50	34	35
1994	57	46	54	46	46
1998	51	48	66	49	35
2002	38	52	45	42	38
2003	42	49	54	41	32
2006	28	49	49	40	35
2010	53	45	54	53	46
2012	44	39	52	51	33
2017	45	42	39	45	37
2021	50	44	45	48	41
Opmerking: - Voor de berekening van het maximaal potentieel electoraat (MPE) vormt de frequentieverdeling van de stemkansvraag, die loopt van 1 (zeker nooit op stemmen) tot en met 10 (zeker ooit op stemmen), het uitgangspunt. De proportie van elke schaalpositie wordt vermenigvuldigd met een cijfer uit de reeks 0; .11; .22; .33; .44; .56; .67; .78; .89; 1. De som ervan is het MPE voor een partij, met 100 vermenigvuldigd om het MPE als percentage uit te kunnen drukken.					

Maar ‘tussen potentieel electoraat en werkelijke verkiezingsuitslag bestaan grote verschillen. D66 is volgens vele kiezers een partij waar men misschien ooit eens op zal stemmen, maar op basis van dergelijke gegevens worden de zetels van de Tweede Kamer natuurlijk niet verdeeld.’⁶⁵ D66 mag dan potentieel allang een grote en soms de grootste partij zijn, maar gelet op de mobilisatie of omzetting van potentiële naar echte stemmen blijft de partij nog altijd achter bij de Grote Drie en behoort D66 eerder tot de politieke kleintjes, met in de regel mobilisatiescores van onder de 20 procent. Slechts af en toe, bijvoorbeeld door een goede campagne, slaagt D66 erin om een groter deel van de potentiële kiezers tot daadwerkelijke kiezers te maken en een goed resultaat te boeken, zoals in 1994 met een mobilisatiescore van ongeveer 29 procent⁶⁶ en met ruim 30 procent nog net iets meer dan in het electorale succesjaar 2021 het geval geweest is.

Rol lijsttrekker

Een goede campagne en vervolgens een mooi verkiezingsresultaat staat of valt met een goede, aantrekkelijke lijsttrekker, zo luidt een hedendaagse politieke wijsheid. Op de vraag naar de empirische degelijkheid van de onderbouwing van die stelling voor de Nederlandse casus gaan we hier niet in,⁶⁷ maar juist in het geval van D66 is het zaak om toch enige aandacht aan deze ene politicus of soms politica te besteden. Immers, '[d]e persoon van de politicus is bij D66 belangrijker dan het programma,' aldus een stellige Hubert Smeets in zijn biografie van Hans van Mierlo over de beginfase van D66, de campagne van 1967 en de 'on-Nederlandse' rol van de D66-lijsttrekker daarin.⁶⁸ En inderdaad, al bij die eerste Kamerverkiezingen van 1967 waaraan de partij meedeed, viel op dat een relatief belangrijke reden voor de D66-keuze 'het vertrouwen in de leiders' was.⁶⁹ Ook in later jaren leek D66 bij herhaling electoraal profijt te hebben van een aansprekende aanvoerder van de kandidatenlijst, zoals gesuggereerd wordt door verwijzingen naar met name Van Mierlo en Terlouw in de antwoorden van kiezers op de vraag waarom zij op een bepaalde politieke partij hebben gestemd.⁷⁰ Deze 'traditie' is tot op heden zichtbaar. Bij de Kamerverkiezingen van maart 2021 inspireerde de heel prominente rol die lijsttrekster Sigrid Kaag speelde in de campagne en beeldvorming de satirische rubriek De Speld tot een bericht onder deze kop: 'Wordt Kaag de eerste kagelijke kaag van Kaagland?'⁷¹ Zo ver kwam het niet, maar er zijn empirische aanwijzingen dat Kaag haar partij aan enige stemmenwinst heeft geholpen: 'Kaags rol als lijsttrekker was voor veel D66-kiezers van belang. De partij slaagde er daardoor in om veel linkse kiezers weg te trekken bij hun eerste keuze,' aldus Ipsos-onderzoeker Sjoerd van Heck.⁷²

In het proces dat personalisering heet, gaat het echter niet om de geïsoleerde aantrekkelijkheid van de lijsttrekker of politiek leider als zodanig, maar om een verschuiving van aandacht van het collectief dat een partij is naar de individuele politicus (m/v). 'The core of the personalisation hypothesis is the notion that individual political actors have become more prominent at the expense of parties and collective identities.'⁷³ Dat kan impliceren dat op massaniveau de waardering van politieke partijen en hun politici uiteen gaat lopen,⁷⁴ maar suggereert wellicht tevens dat individuele politici door kiesgerechtigden hoger gewaardeerd en sympathieker bevonden worden

dan de partij waarvan ze lid en vertegenwoordiger zijn. Dat is vanuit electoraal perspectief relevant, te meer als een vermoeden bestaat van persoonseffecten binnen de electorale calculus. ‘Als partij en persoon precies even positief of negatief worden beoordeeld, dan is immers een onafhankelijke en te onderscheiden effect van een persoon op het stemgedrag onwaarschijnlijk.’⁷⁵ Om een indruk te krijgen van de eventuele bijzondere aantrekkingskracht van de D66-lijsttrekker door de tijd vergelijken we de sympathie voor hem of haar met die voor de partij als geheel, waarbij een positieve score inhoudt dat deze individuele persoon door de kiezers sympathieker wordt geacht, en een negatieve score dat juist de partij hoger scoort op de zogeheten sympathieschaal dan die persoon. We doen dit voor de Grote Drie plus D66 (zie Tabel 5).

Tabel 5: Sympathie voor lijsttrekker en partij vergeleken, D66, CDA, PvdA en VVD (1986-2021, diverse NKO's)

	1986	1994	1998	2002	2003	2006	2010	2012	2017	2021
Lijsttrekker-partij D66	+0,7	+2,3	-0,2	+5,8	+5,2	+2,5	-3,1	+4,7	-1,0	+0,4
Lijsttrekker-partij CDA	+10,9	-5,9	-3,7	+2,8	+1,3	+2,0	-1,3	+2,1	-1,3	+1,2
Lijsttrekker-partij PvdA	-3,3	+7,2	+7,4	-8,3	+7,4	+0,0	+4,7	+4,5	+5,7	+1,2
Lijsttrekker-partij VVD	-3,5	-4,0	-2,3	+7,6	-0,8	+2,4	+0,3	+9,4	+6,5	+6,3
Opmerkingen: - Vragen naar sympathiescores voor lijsttrekkers (en soms andere politici) en politieke partijen zijn in het NKO opgenomen sinds 1986; in 1989 was er geen vraag naar sympathie voor partijen opgenomen, waardoor voor dit jaar de vergelijking lijsttrekker-partij ontbreekt. - Tot en met 2003 werd de sympathiescore gemeten aan de hand van een 101-puntschaal (lopend van 0 tot en met 100), vanaf 2006 aan de hand van een 11-puntsschaal (0-10), wat een doorlopende vergelijking van scores door de tijd enigszins hindert; ter vergelijking zijn hier de scores voor die latere jaren vermenigvuldigd met een factor 10. - Bij de vergelijking van sympathiescores is de score van de partij afgetrokken van die voor de lijsttrekker, waardoor een positieve score relatief veel sympathie voor de persoon en een negatieve score relatief veel sympathie voor de partij indiceert.										

Als D66 het sinds midden jaren tachtig bij de Tweede Kamerverkiezingen al van zijn lijsttrekker moet hebben gehad, dan toch niet als gevolg van de bijzonder grote sympathie voor de lijsttrekker van de partij. Veelal wordt de lijsttrekker van D66 iets sympathieker bevonden dan de partij, maar dat verschijnsel zien we voor deze grotere partijen over de hele linie. En op een enkele uitzondering na (in 2006, net aan) is de discrepantie tussen de sympathie voor de lijsttrekker en die voor zijn of haar partij bij opeenvolgende verkiezingen bij D66 minder groot dan bij de drie partijen waarmee vergeleken wordt. Als de sympathiebonus van enige lijsttrekker er ooit is geweest, dan toch waarschijnlijker voor het CDA met lijsttrekker Ruud Lubbers in 1986, de PvdA met Wim Kok in 1994 en 1998 en met Wouter Bos in 2003 en misschien zelfs Job Cohen in 2010, en voor de VVD toen de lijst bij de verkiezingen werd aangevoerd door Hans Dijkstal in 2002, en in 2012, 2017 en nogmaals in 2021 door Mark Rutte. Een maluseffect – als lijsttrekkers kiezers kunnen aantrekken, waarom zouden zij ze dan niet kunnen afstoten?⁷⁶ – zien we in 1994 bij het CDA met Elco Brinkman als nummer 1 op de lijst en bij de PvdA toen Ad Melkert in het jaar van Pim Fortuyn de electorale kop van Jut was van de PvdA. D66 heeft mogelijk enige electorale hinder ondervonden in 2010 onder Alexander Pechtold, die zich in termen van relatieve sympathie wist te re-vancheren bij de Kamerverkiezingen van 2012 – maar daarna in 2017 weer wat minder sympathiek werd gevonden door het Nederlandse electoraat dan D66 als partij.

Slotopmerkingen

Het beeld dat Sigrid Kaag had van de kiezersaanhang van Forum voor Democratie was helder – in de kern: klimaatontkenners met behoefte aan een sterke man – maar daarmee nog niet per se juist. Maar zeker wel een scherp en onderscheidend profiel, zoals ooit kiezers van D66 hadden: D66 als partij met een erg jonge kiezersaanhang, relatief hoog opgeleid, duidelijk voorstander van enkele van de staatkundige vernieuwingen die de partij voorstond. Wat dat laatste betreft, was de aanhang van D66 echter weinig uniek. Er waren immers opmerkelijk veel kiezers die in ieder geval na en mogelijk deels door de aandacht die D66 voor dit vraagstuk van staatsrechtelijke vernieuwing had, al

bijna een halve eeuw terug de mening waren toegedaan dat een gekozen minister-president en burgemeester, en een grotere zeggenschap van het Nederlandse volk door een beslissend referendum, wijzigingen waren in het aloude politieke en electorale bestel van Nederland die het overwegen waard zouden zijn. Erg onderscheidend was de kiezersaanhang van D66 dan ook niet op dit punt, zoals na verloop van tijd die aanhang zich meer in het algemeen minder onderscheidde als typisch D66-segment van het electoraat. En effectief is het verlangen naar staatkundige wijziging eigenlijk nooit geweest. Het ontploffen van het bestel heeft D66 nooit gerealiseerd – de enige majeure wijziging was de afschaffing van de opkomstplicht, waarvan D66 als partij electoraal de dupe werd en die vervolgens niet de verwachte vervolgwijzigingen heeft gefaciliteerd⁷⁷ –, ook niet bij de totstandkoming van paars, toen de kans op stelselwijziging groter dan ooit was, maar Van Mierlo deze kans voor zo goed als open doel liet lopen.⁷⁸ Wat mede kan leiden tot een enigszins weemoedige conclusie: ‘Als er iets in de eenentwintigste eeuw ontplofte, dan toch vooral het modern vooruitstrevende kamp waaraan Van Mierlo zijn hart eind jaren zestig had verpand.’⁷⁹

Als D66 zich wat zijn kiezers betreft nog onderscheidt van andere partijen en dat mogelijk in de loop der tijd steeds scherper is gaan doen, dan is het toch dat de partij vooral kiezers voor zich weet te winnen met een relatief hoge opleiding en een ideologische middenpositie. Een niet heel scherp geprofileerde seculiere middenpartij. Een gematigde partij als resultaat van het krankzinnige avontuur waarmee Van Mierlo en de zijnen ooit begonnen waren – een paradoxale uitkomst, maar ach, voor een paradox meer of minder zou Van Mierlo niet zijn teruggeschrokken.